

KARDINAAL VERZET

*In herinnering aan mijn peter en grootvader Jules Van Parys (1894-1984)
die vier jaar van zijn jonge leven aan de IJzer doorbracht
maar tot zijn en mijn geluk de 'nutteloze slachting' overleefde.*

*'Un cardinal doit être un élément de modération',
koning Albert in zijn dagboek op 6 februari 1916.*

Op de cover: Duitse spotprent uit het Duitse satirische magazine *Kladderadatsch* van 2 april 1916:
generaal-gouverneur von Bissing maant een als papegaai afgebeelde Mercier aan 'Duits' te spreken.

JAN DE VOLDER

KARDINAAL VERZET

**Mercier, de Kerk
en de oorlog
van 14-18**

LANNOO

WWW.LANNOO.COM

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

OMSLAGONTWERP Studio Lannoo
LAY-OUT Keppie & Keppie
OMSLAGBEELD © Kladderadatsch, Berlin 2 april 1916, LXIX Jahrgang

© Uitgeverij Lannoo nv en Jan De Volder
D/2014/45/626 - ISBN 978 94 014 2332 8 - NUR 688/689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding	7
1 Katholiek België en de Duitse inval van 1914	11
2 'Patriotisme et Endurance' (Kerstmis 1914)	32
3 In conflict met de bezetter (1915)	54
4 Mercier en Benedictus XV (1916)	79
5 Deportaties en plunderingen (1916-1918)	111
6 De Vlaamse kwestie (1917-1918)	128
7 De kerk tussen oorlog en vrede (1917-1918)	153
8 Held der geallieerden (1919)	188
Epiloog	217
Nawoord	229
Annex: herderlijke brief	
'Vaderlandsliefde en standvastige lijdzaamheid'	234
Verantwoording	257
Noten	268

Inleiding

Rechts van de Brusselse Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal staat het. Het standbeeld van kardinaal Désiré-Joseph Mercier, aartsbisschop van Mechelen en primaat van België, twintig jaar lang van 1906 tot aan zijn dood in 1926. Hem is het lot beschoren dat de meeste standbeelden is toebedeeld: er wordt achteloos aan voorbijgelopen. In tal van Belgische gemeenten dragen straten, pleinen en lanen de naam van Mercier. In zijn geboortedorp Eigenbrakel is een school naar hem genoemd. Maar een poging van enkele burgers om zijn geboortehuis om te vormen tot een museum liep met een sisser af: het museum moest al snel de deuren sluiten, bij gebrek aan bezoekers.¹ Zijn praalgraf in een zijkapel van de Mechelse Sint-Romboutskathedraal lokt geen bijzondere belangstelling, tenzij op die onzalige 23ste juni 2010, toen overijverige parketmagistraten het lieten openbreken in hun zoektocht naar geheime plaatsen waar het aartsbisdom zijn documentatie over seksueel misbruik in de kerk zou hebben ondergebracht.

Maar wie was kardinaal Mercier? Voor een oudere generatie Vlamingen staat hij wellicht nog het meest van al geboekstaafd als een vijand van de Vlaamse Beweging. Franstaligen en Belgicisten herinneren hem van de weeromstuit vooral als een groot patriot. Maar voor de rest? De naam kardinaal Mercier lijkt te behoren tot het Belgische meubilair, zonder nog echt een belletje te doen rinkelen.

Dit boek is niet zozeer uit bewondering, dan wel uit verwondering ontstaan. 's Mans bijzondere parcours wekt in mij noch adoratie, noch afkeer op. Maar het verwondert mij dat er in de vloedgolf van publicaties en televisieseries naar aanleiding van de honderdste verjaardag van het begin van de Eerste Wereldoorlog zo weinig aandacht is voor de figuur en de rol van Mercier. Het *brave little Belgium* van 1914-1918 had

twee internationaal erkende helden: zijn koning en zijn kardinaal. Met de figuur van koning Albert groeit ieder schoolkind in België op. Diens standbeeld in het Antwerpse stadspark vormt op 11 november en andere momenten in het jaar het decor voor allerlei oorlogsherdenkingen. Maar kardinaal Mercier? Bedekt door het stof van de voortsnellende geschiedenis, werd verzinken in de stroom der vergetelheid zijn deel.

Dat geldt niet alleen voor het grote publiek en de media, maar in zekere mate ook voor de historici. Het studiewerk over Mercier van Leuvense historici als Robrecht Boudens, Roger Aubert en Henri Haag werd na hun overlijden amper door een nieuwe generatie opgepikt en voortgezet. De langverwachte biografie, na die van Aloïs Simon van 1960, en die Aubert in zijn lange en vruchtbare leven had kunnen schrijven, kwam er uiteindelijk niet. Het is wellicht wachten op een historicus 'die de tijd en het vermogen heeft' om de langverwachte integrale biografie te verzorgen.²

Wetenschappelijke monografieën over Mercier zijn op één hand te tellen, journalistieke publicaties of tv-documentaires zijn er al helemaal niet. Wellicht is dat minstens ten dele toch het gevolg van de blikvernauwing bij onze tijdgenoten, die uit onwetendheid of aversie de maatschappelijke en politieke rol van de kerk in het België van een eeuw geleden niet meer naar waarde kunnen schatten. De secularisatie werd het paradigma om ook naar het verleden te kijken.

Zeker, Sophie De Schaepdrijver en andere hedendaagse historici van de Grote Oorlog vermelden Mercier in hun publicaties, en vooral dan zijn herderlijke brief 'Patriotisme et Endurance' van Kerstmis 1914. Toch komt al bij al weinig uit de verf hoe en waarom de kerkleider tijdens de vier jaar durende Duitse bezetting van België uitgroeide tot het gezicht en het symbool van de weerstand van de Belgische bevolking. In het kamp van de geallieerden was zijn faam zo groot dat zijn reis naar de Verenigde Staten in 1919 één indrukwekkende triomftocht werd die de massa's op de been bracht.

Twintig jaar geleden verdedigde ik in Rome een doctoraatsstudie die gewijd was aan de Vaticaanse politiek ten tijde van paus Benedictus xv

(1914-1922) tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, met name ten aanzien van de Duitse bezetting van België. Ik verrichte daarvoor heel wat studiewerk in het Geheimarchief van het Vaticaan dat toen pas geopend was voor de desbetreffende periode en een van mijn belangrijkste bronnen werd. Er lagen daar schatten aan documenten verborgen die de figuur van de Belgische kardinaal en diens verhouding met de paus in een nieuw daglicht stelden. In 1996 verscheen de studie, in het Frans, in de reeks van de Bibliotheek van het Belgisch Historisch Instituut in Rome, met als titel *Benoît XV et la Belgique durant la Grande Guerre*. Die studie van toen, aangevuld met publicaties van recentere datum, vormt de basis van dit boek, waarin ik niet alleen de opmerkelijke rol van Mercier tijdens de Eerste Wereldoorlog opnieuw wil belichten en duiden, maar aan de hand van de vergelijking met de pauselijke politiek van die tijd ook enkele bedenkingen wil formuleren over de katholieke visie op oorlog en vrede, en over de rol van de kerk en haar leiders in een kantelmoment van de wereldgeschiedenis. Daarmee hoop ik alsnog een leemte te vullen in de golf van publicaties en hernieuwde populaire belangstelling, in dit jaar van de honderdste verjaardag van het begin van wo1.

Aansluitend besloot ik Merciers beroemdste herderlijke brief, 'Patriotisme et Endurance' van Kerstmis 1914, mee te geven in zijn Nederlandse vertaling, zodat de belangstellende lezer er uit de eerste hand kennis van kan nemen. Hoewel onvermijdelijk gedateerd in taalgebruik en theologie, is de tekst nog het lezen waard, vooral als tijdsdocument van een cruciaal moment in de vaderlandse geschiedenis. Hij verwoordde waarschijnlijk perfect het aanvoelen van een heel volk, dat getraumatiseerd was door de Duitse inval en het geweld tegen onschuldigen dat erop volgde, en dat gedeprimeerd was door het perspectief van een langdurige en misschien wel blijvende Duitse overheersing. Met zijn woorden nam kardinaal Mercier het morele leiderschap van het innerlijke verzet op zich, en bood de natie zo het broodnodige perspectief op de toekomst.

Maar, zoals we zullen aangeven, is 'Patriotisme et Endurance' in het licht van de daaropvolgende eeuw van de kerk en Europa zeker

geen profetische tekst. Daarvoor is het te veel een religieuze verheerlijking van de oorlog en het nationalisme, waar vanuit christelijk oogpunt juist veel bedenkingen op te formuleren zijn. Moge dit boek, dat Merciers keuzes en parcours tijdens de lange oorlogsjaren belicht, aan die reflectie een bijdrage betekenen.

Katholiek België en de Duitse inval van 1914

Kardinaal Mercier, primate van een katholieke natie

Het is een eeuw later voor velen moeilijk in te denken, maar in 1914 was België niet alleen een van de meest welvarende naties van de wereld, het was ook een van de meest katholieke. Van de ongeveer 7,5 miljoen inwoners was meer dan 95 procent katholiek gedoopt. Dit cijfer spreekt boekdelen: op 60 gemeentes van het arrondissement Charleroi werden er van 169.730 geboren kinderen slechts 12.271 niet gedoopt, dus ongeveer 7 procent.³ En Charleroi was toen al, door de steenkoolmijnen en de zware industrie, samen met de Luikse regio een van de meest gesecculariseerde streken van België.

Hoewel in het begin van de twintigste eeuw een zekere daling van de religieuze praktijk was vast te stellen – en zeker in de meest geïndustrialiseerde gebieden van het land – liepen de kerken vol voor de zondagsmissen, zowel in de steden als op het platteland. De geregelde communie, gestimuleerd tijdens het pontificaat van Pius X (1903-1914), was daarvoor een van de drijvende factoren. Processies, bedevaarten en allerlei vormen van volksdevotie ritmeerden en organiseerden het leven van tal van gezinnen. De kerk in België was stevig vertakt, in alle geledingen van de bevolking, en vormde met onoverbrugbare voorsprong 's lands grootste en machtigste niet-gouvernementele organisatie. De politieke macht in België was al meer dan dertig jaar in handen van de katholieke partij.

Het land telde zes bisdommen: Mechelen, Gent, Brugge, Namen, Doornik en Luik. Het aartsbisdom Mechelen – waartoe toen ook de volledige provincie Antwerpen behoorde – gold door zijn uitgestrektheid en populatie van meer dan twee miljoen zielen als een van de voornaamste bisdommen van de wereld. De fijnmazige parochie-structuur met haar verschillende organisaties bestreek het hele nationale grondgebied: aan het hoofd ervan stonden pastoors en onderpatoors, wier invloed zich in het leven van de meeste Belgische huishoudens concreet deed voelen. De Schaepdrijver beschrijft dat capillaire katholieke netwerk treffend met het voorbeeld van het Henegouwse Soignies (Zinnik). Dat telde rond 1910, voor 9000 inwoners, liefst 15 katholieke instellingen: ‘een lagere school, een *Cercle Léon XIII*, een Arbeidsbeurs, een huishoudschool, een *Jeune Garde Catholique*, syndicaten, een kiesvereniging, een distributiedienst voor ‘goede’ kranten, een ziekte- en een pensioenmutualiteit, patronagewerken en verscheidene *sociétés*’⁴.

Naast de seculiere clerus toonde ook de reguliere clerus een grote bloei: in 1910 telde het land liefst 58.351 religieuzen, al moet erbij worden vermeld dat daar duizenden Fransen bij waren die na hun uitdrijving uit Frankrijk in 1905 in ons land hun toevlucht hadden gezocht.

De religieuze ordes, zowel mannelijke als vrouwelijke, spreidden vooral op het gebied van onderwijs en ziekenzorg een enorme maatschappelijke inzet tentoon. Ook het contemplatieve leven bloeide, nog versterkt door de oprichting van kloosters vanuit Frankrijk, die na de strenge Franse antiklerikale wetgeving van 1905 het nationale grondgebied verlieten, en waarvan vele zich net over de grens in België vestigden. Dat alles zorgde ervoor dat België het dichtste netwerk van benedictijner- en trappistenabdijen van de wereld telde.

Dat dynamische leven van de Belgische katholieke kerk overschreed ook ruimschoots de nationale grenzen: verspreid over tal van missionaire ordes deden een onwaarschijnlijk aantal Belgische missionarissen het evangelie ingang vinden en hielpen ze de prille kerk opbouwen in de meest onherbergzame gebieden van Amerika, Afrika

en Azië. Toen Leopold II zijn private Vrijstaat Congo in 1908 aan België overliet als een nationale kolonie, gaf dat nog een bijkomende impuls aan de missioneringsijver in katholiek België.

Naast de parochie met haar traditionele structuren en organisatie was er sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw ook een modern en efficiënt georganiseerd bewegingsnetwerk gegroeid, dat boeren en arbeiders, studenten en vrouwen stevig verankerde in wat al snel 'de katholieke zuil' werd genoemd. Vele leken, zowel mannen als vrouwen, speelden in dat snel groeiende sociaal-katholicisme een vooraanstaande rol, maar aan het hoofd van de verschillende geledingen stonden gewoonlijk diocesane priesters, die in een klerikale hiërarchie de touwtjes stevig in handen hielden. Met de uitbouw van die zuil reageerde de kerk in België gevat en adequater dan elders op de vele maatschappelijke veranderingen waarvoor de snel oprukkende moderniteit zorgde. Het had ook een remmende invloed op de opkomst van de marxistische ideologie en het anarchistische oproer dat toen overal in de geïndustrialiseerde wereld de wind in de zeilen kreeg.

De katholieke kerk in België bracht ook tal van vooraanstaande denkers voort. De eeuwenoude katholieke universiteit van Leuven, toen nog de enige katholieke instelling ter wereld waar alle vormen van denken en wetenschap aan bod kwamen, was er het centrum van. Het hoeft geen verwondering te wekken dat in die dynamische en veelkleurige Belgische katholiciteit, bestaande uit parochies, kloosterordes, abdijen, bewegingen, organisaties, missies en denkcentra, ook allerlei nieuwe ideeën opborrelden: een aantal daarvan, gekanaliseerd in onder meer de liturgische en de oecumenische beweging, zouden grote invloed kennen en later in de eeuw culmineren in het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Bekend tot op vandaag is de benedictijnerabdij van Chevetogne, die onder invloed van haar dynamische stichter dom Lambert Beauduin zowel op oecumenisch als op liturgisch vlak een essentiële rol zou spelen.

Aan het hoofd van dat indrukwekkende katholieke netwerk stond in augustus 1914 de toen 62-jarige Désiré-Joseph Mercier (geboren op

21 november 1851 in het Brabantse Eigenbrakel, als vijfde van negen kinderen in een familie van kleine ondernemers).⁵ Hoewel de primaat van België juridisch geen rol speelt buiten zijn eigen bisdom, incarneerde hij wel als geen ander de Belgische kerk. Vanaf de negentiende eeuw was er een traditie gegroeid die Mechelen en het aartsbisdom tot het centrum maakte van de dynamische Belgische kerk: lang voor de bisschoppenconferenties officieel werden ingesteld, hadden de Belgische bisschoppen de gewoonte om minstens één keer per jaar samen te komen rond de primaat en aartsbisschop van Mechelen. In 1906 was Mercier kardinaal Petrus Lambertus Goossens opgevolgd als aartsbisschop van Mechelen en het jaar nadien had hij zelf de kardinaalshoed ontvangen. Mercier had zijn sporen voornamelijk verdiend als hoogleraar aan de Leuvense universiteit. Als 30-jarige priester was hij er tot hoogleraar benoemd aan de faculteit Filosofie. Voordien had hij enkele jaren lesgegeven aan het kleinseminarie van Mechelen. In Leuven stond hij aan de wieg van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (HIW), dat onder zijn leiding uitgroeide tot een internationaal gerenommeerde instelling van het neothomisme: het was de uitdrukkelijke bedoeling er de eeuwenoude filosofie van Thomas van Aquino te toetsen aan de nieuwe vragen die de snel voortschrijdende wetenschappelijke kennis op alle gebieden van het menselijke weten opwierp.

De sterke personaliteit van Mercier, die een briljante geest en dito hoogleraar was, zijn openheid voor moderne vraagstukken en zijn verdediging van de vrijheid van het onderzoek, maakte dat zijn relaties met de rector en de Romeinse overheden niet altijd vlekkeloos verliepen. Hoewel hij op filosofisch en wetenschappelijk gebied ongetwijfeld vooruitstrevend was, bleef hij orthodox genoeg om niet in de valkuilen van het modernisme te trappen, dat vooral ten tijde van het pontificaat van Pius x vanuit Rome actief bestreden werd. Meermaals waren het Merciers invloed en autoriteit die van al te moderne ideeën betichte katholieke geleerden de hand boven het hoofd hielden. Uiteindelijk haalde Merciers zienswijze vaak de bovenhand,

waardoor zijn uitverkiezing tot aartsbisschop in 1906 misschien niet voor de hand lag, maar toch weinig verbazing wekte.

Mercier ontpotte zich al snel niet alleen tot een van de meest intellectuele en meer vooruitstrevende leden van het kardinalencollege, als aartsbisschop toonde hij zich ook een goed organisator en spiritueel leidsman. De spirituele vorming van de seculiere clerus lag hem na aan het hart. Zijn nauwe band met de reeds genoemde benedictijnermonnik Lambert Beauduin deed hem de liturgische en oecumenische beweging met belangstelling volgen. Maar vooral de noodzaak om het overal uitdijende katholieke verenigingsleven meer te stroomlijnen en de dynamiek ervan te kanaliseren en te structureren eiste zijn aandacht op. In 1909 organiseerde hij in Mechelen een meerdaags Nationaal Congres van de Werken (Congrès national des Œuvres), waarvan het belang voor de ontwikkeling van het christelijke verenigingsleven en de uitbouw van de prille christendemocratie nauwelijks kan worden overschat.

Met dat alles zou Mercier een verdienstelijk Belgisch kerkleider zijn geweest, zoals zijn voorgangers de kardinalen Goossens en Victor-Auguste Dechamps dat op hun manier waren. Het was evenwel zijn houding tijdens de oorlog van 1914-1918 die hem tot ver buiten de nationale grenzen tot de bekendste Belgische kardinaal ooit zouden maken.

De Duitse inval

Het was dat welvarende, neutrale en katholieke België dat de Duitse legers binnenvielen op die even zonnige als dramatische dinsdag 4 augustus 1914. Ze volgden zo de tien jaar eerder door de Duitse generaal Alfred von Schlieffen uitgewerkte strategie om Frankrijk zo snel mogelijk op de knieën te krijgen. Daarmee was de in België wijdverspreide hoop dat men net als in 1870 de Duits-Franse clash zou kunnen ontspringen, een illusie gebleken. Maar ook de Duitse hoop dat tegenover hun overweldigende militaire overmacht het kleine en

slecht voorbereide België zich zou beperken tot een formeel protest of een symbolische weerstand, was een misrekening.

Vanuit de Luikse fortengordel en gedreven door een opstoot van nationale trots bood het Belgische leger in de eerste dagen van de invasie hevig verzet. Uit frustratie voor de opgelopen vertragingen in het strakke tijdschema van hun opmars gingen de Duitse legers vanaf het begin over tot ongeziene wraakacties, waarbij ook burgerdoelen niet ontzien werden. Luik en Antwerpen kregen in die augustusmaand van 1914 de trieste eer tot de eerste steden te horen waarbij burgerdoelen het slachtoffer waren van luchtbombardementen vanuit zeppelins. Waar de Duitse troepen langstrokken werden hele dorpen met de grond gelijk gemaakt, notabelen tot gijzelaars gemaakt en in vele gevallen gefusilleerd. Vooral wanneer aangenomen werd dat burgers op soldaten hadden geschoten, stond er op de Duitse représailles geen maat. De schrik voor die zogenaamde *francs-tireurs* of vrijeschutters zat er sinds de Frans-Duitse oorlog goed in en de Duitse legerleiding had instructies gegeven die dreiging met de hardst mogelijke middelen in de kiem te smoren. De Duitse inval in de Maasvallei liet in de provincies Luik en Namen, en later ook in Brabant en Henegouwen, een spoor van bloed en in België nooit eerder geziene vernielingen achter. In Andenne werden 211 burgers gefusilleerd, in Tamines 384, in Dinant, dat volledig in brand werd gestoken, zelfs 674. Volgens recente betrouwbare studies werden tussen 5 augustus en 21 oktober 1914 in België minstens 6000 burgers gedood en 14.000 gebouwen vernield, waaronder honderden kerken.

In die bange dagen van de bloedigste maand augustus uit de Belgische geschiedenis zochten velen, zowel militairen als burgers, hun toevlucht tot de kerk. Overal meldden de pastoors een opstoot van religiositeit: er werd nog veel meer dan anders gebiecht en gecommuniceerd. Zelfs de meest onverschilligen vonden hun weg naar de kerk terug. Ook bedevaartsoorden zoals Scherpenheuvel konden de stroom gelovigen amper bolwerken. De mensen smeekten massaal bescherming af tegenover het massieve onheil dat hen overkwam.⁶

Het is opvallend hoezeer de katholieke kerk en de clerus in de klappen deelden. In de dorpen en steden die ten prooi vielen aan de Duitse wraakhonger ging de kerk vaak het eerst in de vlammen op. Gewoonlijk werd samen met de burgemeester van het bezette dorp ook de parochiepastoor als gijzelaar meegenomen. Sommigen van hen werden zonder enige ernstige aanleiding neergeschoten. De pastoors van onder meer Spontin, Hastière, Tintigny, Hottlet, Latour, Anthée, Onhaye en Surice werden in de eerste oorlogsweken zonder pardon gefusilleerd. Op tal van andere plaatsen zoals Houffalize, Laroche, Leuze, Rochefort, Vielsalm, Franchimont, Auvélais, Han, Yvoir werden deken, parochiepriesters en diakens mishandeld, vaak tot de dood erop volgde. Religieuzen zoals de benedictijn Gillet van Anloy ontsnapten niet aan het geweld en ook hij werd gefusilleerd. Ook de bisschop van Doornik, Mgr. Carolus Gustavus Walravens, werd mishandeld, als gijzelaar meegenomen en aan een lange, uitputtende mars onderworpen. Hij werd later vrijgelaten, maar was zodanig getekend dat hij kort daarna stierf.

Op 23 augustus 1914 werden voor de abdij van Leffe, vlak bij Dinant, 42 gijzelaars op het plein voor de abdij gefusilleerd. Twee broeders die trachtten te ontsnappen via de rivier werden ook neergeschoten. In totaal werden bij de inval van België een vijftigtal onschuldige priesters en religieuzen gefusilleerd.

Het Vlaamse landsgedeelte bleef allerm minst gespaard. Op 19 augustus fusilleerden de Duitsers in Aarschot honderd onschuldige burgers in een wraakactie. Datzelfde lot stond enkele dagen later ook Pieter-Jozef Dergent, pastoor van het Vlaams-Brabantse Gelrode, te wachten nadat hij er drie zwaargewonden uit zijn dorp naartoe had gebracht. De 44-jarige pastoor werd bij zijn vertrek door Duitse soldaten gearresteerd, gemarteld en vervolgens doodgeschoten. Zijn lijk werd in de Demer gegooid.⁷

De orgie van geweld bereikte haar orgelpunt in Leuven, het Belgische katholieke intellectuele centrum bij uitstek. Nadat er zorgezegd vrijschutters waren gesignaleerd, koelden de Duitsers op 25 augustus

hun woede op de eeuwenoude universiteitsstad. Tal van burgerwoningen werden leeggeroofd en platgebrand. De gotische Sint-Pieterskerk werd vakkundig in brand gestoken. Het symbool van de Duitse wandaden werd evenwel de vernietiging van de Leuvense universiteitsbibliotheek, die gevestigd was in de veertiende-eeuwse Lakenhal op de Oude Markt. Meer dan 250.000 werken, waaronder middeleeuwse manuscripten en 800 incunabelen, gingen in de vlammen op. Samen met de kathedraal van Reims, die door Duitse troepen bewust werd vernield, werd de Leuvense bibliotheek het symbool van wat gezien werd als de Duitse barbaarse *Kultur*. Het was gemakkelijk aangeleverd koren op de molen van de geallieerde propaganda, die ook doelbewust wereldwijd de katholieke publieke opinie viseerde.

De Duitse wandaden dienden geen enkel militair doel, tenzij het zaaien van terreur en het demoraliseren van de vijand door *Rücksichtslosigkeit*. Veel, voornamelijk Angelsaksische historici zagen later in het gedrag van de Duitse soldaten in de eerste oorlogsweken een voorafspiegeling van de wreedheden van het naziregime.⁸ Hoe het ook zij, in de propagandaslag en de diplomatieke slag om het winnen van de publieke steun in neutrale landen zoals Italië dienden de in België begane wandaden vooral de zaak van hun tegenstanders. De Duitsers begrepen dat men hier en daar te ver was gegaan: toen ze kort daarna, van 8 tot 10 oktober 1914, de versterkte vestingstad Antwerpen onder vuur namen, zorgden ze ervoor de kathedraal en andere waardevolle monumenten niet te treffen.⁹

De antikatholieke wreedheden werden door de geallieerden op het conto geschreven van de militaristisch-protestantse cultuur van Pruisen. Talrijk zijn de getuigenissen waarin antikatholieke uitingen van Duitse soldaten in België werden opgetekend. In Leuven kregen, volgens de Amerikaanse onderzoeker Jeff Lipkes, een aantal priesters die werden weggeleid om te worden geëxecuteerd, te horen: 'Wij zijn protestanten en zullen jullie tonen hoe we smerige jezuïeten neerschieten'¹⁰. Een soldaat uit Hamburg had het over 'Mijnheer Pastoor, die sinistere figuur van België', en de Pruisische generaal Hans von

Beseler, die het offensief in België leidde, beweerde dat de Belgen zich niet als een beschaafd volk gedroegen, 'een mooi gevolg van de overheersing door de priesters'¹¹.

In welke mate de Duitsers precies katholieke doelen viseerden, is niet eenvoudig uit te maken. Dat het kerkelijk personeel en de gebouwen in een land als België zwaar in de klappen deelden, was normaal gezien het sterk katholieke karakter van het land en zijn bevolking. Maar het had zeker ook te maken met de antikatholieke en antiklerikale propaganda in Duitsland, die de mythe van de invloedrijke pastoors als de aanstokers van de Belgische weerstand in het hoofd van de soldaten had verankerd. Een Duitse generaal zou met zoveel woorden tot een (Franse) priester hebben gezegd: 'Wij schieten u niet neer omdat u geschoten zou hebben op onze troepen. Ik denk inderdaad niet dat u heeft geschoten. Wij fusilleren u omdat u de ziel bent van de weerstand.'¹² Dergelijke dingen gebeurden ook in België: zo werd de pastoor van Halle-Booienhoven na zijn arrestatie gedwongen om samen met de burgemeester, de gemeentesecretaris en de hulponderwijzer mee te trekken tussen het Duitse voetvolk en de ruitrij. 'De Duitsers dreigden hem de kogel te geven als er zou geschoten worden, omdat ze hem als priester daarvoor verantwoordelijk achtten.'¹³

Het totale aantal gedode priesters in België bedroeg volgens naoorlogse berekeningen 47, maar het exacte aantal slachtoffers en de inschatting van de totaal aangerichte schade werden nooit exact berekend voor het geheel van het grondgebied: een katholieke interdiocesane commissie die op initiatief van kardinaal Mercier nog in december 1918 werd samengesteld, bereikte nooit het vooropgestelde doel. De taak was zo enorm en de daarvoor vrijgestelde mensen en middelen zo ontoereikend, dat de commissie na het onverwachte overlijden van de verantwoordelijke kanunnik Alfred Cauchie in 1922 de boeken sloot.¹⁴

Om het eigen gedrag te rechtvaardigen nam ook de Duitse kant volop zijn toevlucht tot propaganda. In de eerste weken van de oorlog wemelde het in de Duitse kranten van berichten over Belgische burgers die wreedheden op Duitse soldaten begingen. Dat ging van de francs-

tireursfobie tot verhalen van Belgische vrouwen die 's nachts slapende Duitse soldaten overvielen en verminkten, en zelfs overgingen tot het verzamelen van de oogbollen van hun slachtoffers. Volgens die propaganda werden de vrouwen daartoe aangemaand door hun katholieke priesters, wat meteen de represailles tegen de clerus vergoelijkte. Het Duitse propagandistische *Witboek*, dat in 1915 terugkwam op de gebeurtenissen in België bij het begin van de oorlog, herhaalde trouwens die beschuldigingen en trachtte ze geloofwaardig te documenteren.

Het moge duidelijk zijn dat ook de protestants-katholieke tweedeling, die al vier eeuwen de westerse christenheid spleet in een tijd waarin er van herstel van de eenheid en oecumene nog amper sprake was, volop deel uitmaakte van de propaganda, aan beide zijden van het front overigens. Wederzijds ressentiment en vooroordelen kwamen volop aan de oppervlakte.

Maar de Duitsers waren niet alleen protestants. Ook de katholieken vochten duchtig mee. Duitse bisschoppen steunden – net zoals hun Franse of Britse collega's overigens – over het algemeen de oorlogsdoelstellingen van het eigen land.¹⁵ Uit overtuiging, uit lijfsbehoud of uit schrik als deloyaal te worden afgeschilderd. Die nationale solidariteit stelde de 'katholieke internationale' niet alleen bij het begin van de oorlog, maar tijdens de ganse duur van het conflict stevig op de proef. Op dat vlak verging het de christelijke wereld niet anders dan de arbeidersbeweging of veel geledingen van de wetenschappelijke en intellectuele wereld: de nationale passie domineerde. Voorbeelden van principieel christelijk pacifisme en geweldloosheid – zoals bijvoorbeeld de Quakerbeweging dat huldigde – bleven in aantal bijzonder beperkt.

Het conclaaf van 1914

Op 20 augustus 1914, de dag dat de Duitse legers de Belgische hoofdstad Brussel zegevierend binnenmarcheerden, stierf in Rome paus Pius x (1835-1914). Wellicht kon de 79-jarige paus het ontbranden van

het conflict in Europa en het perspectief van een verscheurende oorlog onder katholieke naties niet aan. Bij het begin van de oorlog, op 3 augustus, had hij een vage oproep tot vrede gedaan, zonder enige illusie op de gebeurtenissen te kunnen wegen. Indiscreties na zijn dood stelden dat paus Pius x de strafexpeditie van Oostenrijk tegen Servië na de moord op kroonprins Franz-Ferdinand gerechtvaardigd vond: voor hem lag de schuld van de uitbreiding van het zoveelste Balkanconflict volledig bij Rusland, dat mobiliseerde tegen Oostenrijk⁶. Tijdens zijn pontificaat had Pius x vooral de nadruk gelegd op persoonlijke heiliging en op leerstellige orthodoxie. Van politiek en diplomatie had hij veel minder kaas gegeten. Dat reflecteerde het grote isolement waarin de Heilige Stoel verkeerde sinds de eenmaking van Italië en de ontmanteling van de pauselijke staten in 1870. Er waren geen officiële relaties met dat andere Rome van het koninkrijk Italië, en de pausen kwamen het Vaticaan niet uit. Slechts veertien staten onderhielden diplomatieke relaties met de Heilige Stoel. Met Frankrijk, traditioneel de ‘oudste dochter van de kerk’, waren sinds de Scheidingswetten van 1905 alle banden verbroken. Er was in Rome geen sympathie voor de Angelsaksische liberale democratieën, noch voor het protestantse Pruisen. Bovenal heerste er grote angst voor een verdere opmars van het orthodoxe Rusland, dat in de negentiende eeuw zijn invloedssfeer gevoelig had uitgebreid. In de feiten zag de Heilige Stoel het Habsburgse keizerrijk van Oostenrijk-Hongarije als zijn grootste bondgenoot op het Europese schaakbord.

De kardinalen die zich naar Rome spoedden voor de begrafenis van de paus en de verkiezing van een opvolger, waren sterk onder de indruk van de zich snel ontrollende wereldbrand. Mercier ondervond onder de kardinalen veel empathie voor het drama dat zich in België afspeelde, maar er was ook kritiek. Had het kleine België tegenover die enorme Duitse overmacht zich niet beter beperkt tot een formeel protest of tot een symbolisch kanonschot, net zoals Pius ix had gedaan toen in 1870 de Italiaanse legers een einde maakten aan eeuwen heerschappij van de paus over Rome? In die zin spraken voornamelijk

conservatieve kardinalen als Aristide Rinaldini, oud-nuntius in België, en Raphael Merry del Val, staatssecretaris van de overleden Pius x. Dat liet Mercier niet over zijn kant gaan: wat hadden de Europese grootmachten bij zo'n komedie van het door en door katholieke België gedacht? 'Voilà, zouden ze gezegd hebben, die katholieken zijn goed om zich over het hiernamaals te bekommeren, maar ze hebben geen eergevoel. Het zijn lafaarden.' De eervolle weerstand die België bood, was in zijn ogen ook een apologie van het christendom.¹⁷

Enkele dagen na zijn aankomst bereikten hem de ontstellende berichten van de verwoesting van Leuven en het verlies van de prestigieuze universiteitsbibliotheek. Hij moest even slikken, maar reageerde dan kordaat: 'Zij verwoesten, wij zullen heropbouwen'¹⁸.

Het college van kardinalen bestond uit 65 leden, van wie meer dan de helft Italianen (34). Het koninkrijk Italië was op dat moment nog neutraal en zou pas in mei 1915 tot het geallieerde kamp toetreden. Maar vele andere kardinalen behoorden tot een van de oorlogvoerende kampen, en dat woog onvermijdelijk op het klimaat. Een veelzeggende illustratie was de eerste ontmoeting tussen Mercier en de Duitse kardinaal Felix von Hartmann, aartsbisschop van Keulen. 'Laten we het niet over de oorlog hebben', zou die laatste diplomatiek hebben voorgesteld. 'Akkoord', zou Mercier strijdlustig hebben geantwoord. 'Zolang u maar niet over vrede begint'¹⁹ Toch stelde ook Mercier dat over het algemeen de contacten tussen de kardinalen, ondanks de vreselijke internationale context, over het algemeen hartelijk en hoffelijk waren.²⁰

Hoewel Frankrijk, Spanje en Oostenrijk sinds het conclaaf van 1903 – waar het Oostenrijkse veto de verkiezing van kardinaal Mariano Rampolla del Tindaro tot paus had verhinderd – niet meer over hun traditionele *ius exclusivae* beschikten, bleven de grootmachten zich actief bemoeien met de pausverkiezing. Zo suggereerde Jules Cambon, secretaris-generaal van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken, aan kardinaal Amette om voor kardinaal Domenico Ferrata te stemmen, die nog nuntius geweest was in Brussel en in Parijs. De Oostenrijkse regering raadde zijn vijf kardinalen aan om voor

kardinaal Serafini te stemmen, wat een voortzetting van de lijn van Pius x zou betekenen, en zeker niet voor de kardinalen Ferrata en Giacomo Della Chiesa, die als francofiel golden. Ook de Duitse regering zou aan kardinaal von Hartmann op het hart hebben gedrukt om zeker niet voor Della Chiesa te stemmen.²¹

Op 3 september 1914 werd bij de zesde stemronde toch Giacomo Della Chiesa, aartsbisschop van Genua en slechts sinds mei van dat jaar kardinaal, tot nieuwe paus verkozen. Hij nam de naam aan van Benedictus xv. Wellicht hadden vooral binnenkerkelijke motieven de doorslag gegeven bij zijn verkiezing: een meerderheid binnen het college wilde immers een breuk met het antimodernistische integrisme dat in het voorbije pontificaat van Pius x zo'n grote rol had gespeeld. Della Chiesa gold als een man van Leo XIII (1878-1903). Toen had hij op het staatssecretariaat gewerkt als rechterhand van staatssecretaris Rampolla, en had aldus een stevige diplomatieke vorming genoten: wellicht gingen veel kardinalen ervan uit dat de katholieke kerk zo'n profiel kon gebruiken op het moment dat Europa in brand stond en dat de nationalistische gevoelens die ook veel bisschoppen deelden, de eenheid van de katholieke kerk stevig onder druk zetten. Benedictus xv koos van bij het begin voor een absolute neutraliteit.

Merkwaardig genoeg, althans in het licht van de latere gebeurtenissen, was de favoriete kandidaat van Della Chiesa zelf voor het pausschap precies Mercier geweest, zo beweerde de paus later.²² Volgens hem had de Belgische kardinaal in de eerste stemronde zelfs elf stemmen gekregen.²³ Maar later dankte Della Chiesa de voorzienigheid dat het Mercier niet was geworden, want 'hij zou niet de paus zijn geweest voor dat moment.'²⁴

Daags na zijn uitverkiezing benoemde Benedictus xv kardinaal Ferrata, die zoals we zagen als francofiel gold, tot staatssecretaris. De benoeming mag worden geïnterpreteerd als een duidelijke vingerwijzing dat de nieuwe paus iedere indruk wilde vermijden dat de Heilige Stoel per definitie dichter bij de Centrale Machten stond. Ferrata overleed evenwel enkele weken later, waarop de paus Pietro Gasparri

tot zijn opvolger benoemde, die jarenlang aan het Institut Catholique in Parijs had gedoceerd. De benoeming van Federico Tedeschini tot substituut en die van Eugenio Pacelli, de latere Pius XII, als secretaris van de Congregatie voor Buitengewone Kerkelijke Aangelegenheden, maakte de kleine ploeg die de Vaticaanse diplomatie tijdens de Eerste Wereldoorlog zou vormgeven, compleet.

Op 8 september, onmiddellijk na zijn aantreden, gaf Benedictus XV een eerste verklaring uit over de oorlog. Anders dan zijn voorganger hield hij het niet bij een vroom gebed, maar drukte hij in niet mis te verstane bewoordingen zijn afschuw uit voor het 'monsterlijke schouwspel' van de oorlog, 'die Europa rood deed kleuren van christelijk bloed'. Hij veroordeelde de oorlog en bezwoer de machthebbers 'de wegen van de vrede op te zoeken en elkaar de hand te reiken'. Hij koos geen partij, maar zei dat hij alles in het werk zou stellen om het einde van de rampspoed te versnellen.

Eenzelfde teneur was te lezen in zijn eerste encycliek, *Ad Beatissimi*, van 1 november 1914.²⁵ Ook hier sprak hij zijn afschuw uit voor wat hij 'misschien wel het droevigste en treurigste schouwspel uit de geschiedenis der tijden' noemde. 'Grote en bloeiende naties staan daar tegenover elkaar op het slagveld. Hoeft het te verwonderen dat ze, goed uitgerust als ze zijn met die afschrikwekkende middelen die de vooruitgang der krijgskunst heeft voortgebracht, elkaar afmaken in gigantische slachtpartijen? Er is geen enkele limiet op de verwoestingen, op de bloedbaden: iedere dag wordt de aarde bevloeid met nieuw bloed en wordt ze bedekt met doden en gewonden.'

Het onverbloemde taalgebruik van paus Benedictus XV valt op. Dat stond in schril contrast met de propaganda van beide kampen, die de oorlogsinspanning in verheven termen beschreef en de aangerichte vernielingen en slachtpartijen minimaliseerde of rechtvaardigde. Bovendien valt ook op hoe de paus scherpzinnig inzag dat het modernste wapentuig het aantal slachtoffers vermeerderde. Elders was het bon ton te beweren dat de moderne oorlogsmiddelen het aantal slachtoffers juist zou beperken. En voorts keek paus Benedictus ook

voorbij de oorlog: hij leek aan te voelen hoe die geweldige gevolgen zou kunnen hebben voor de maatschappelijke ordening en voor de cultuur, met alle gevaren die revoluties en omwentelingen inhouden.

Paus Benedictus XV en het Belgische dilemma

Paus Benedictus xv sprak in algemene termen. Hij veroordeelde geen enkele partij met zoveel woorden, ook de Duitse inval in België niet. Dat wakte bijzonder veel onbegrip in het katholieke en zeer Romegetrouwe België. Hoe kon de paus afzijdig blijven in dit conflict, waarin toch duidelijk was wie de agressor was en wie het slachtoffer? Hoe kon de paus zwijgen tegenover al het vreselijke lijden dat de Belgische bevolking, en in het bijzonder de Belgische kerk, moest doorstaan? Zou het dan toch waar zijn wat de geallieerde pers, voornamelijk in republikeins Frankrijk, schreef, namelijk dat de *pape boche* – de moffenpaus – verkocht was aan de Duitse zaak? In Frankrijk publiceerde het satirische *Le Rire* een spotprent waarop een vrouw een baby met afgesneden handen in de armen houdt en in het bijzijn van een onverstoorbare Zwitserse wacht tevergeefs aanklopt op de gesloten deuren van het Vaticaan: ‘Ouvrez! Ouvrez! C’est l’infortunée Belgique!’²⁶ *La Libre Belgique*, de krant die in bezet België clandestien verscheen en een sterk katholiek karakter had, beschreef na de oorlog de houding van de paus zelf als ‘de ergste beproeving die België tijdens de Eerste Wereldoorlog moest doorstaan’. Daarin zat ongetwijfeld enige journalistieke overdrijving, maar het is duidelijk dat de houding van de Heilige Stoel en de paus bij de zwaar getroffen en gelovige Belgen op weinig begrip kon rekenen.

Hoe redeneerde men in de eerste oorlogsmoanden in Rome over het conflict en over België? Het is routine bij de oudste diplomatie ter wereld om niet overhaast te reageren op allerlei berichten, maar om eerst de ware toedracht uit te vissen. Dat was zeker zo in de eerste verwarrende oorlogsmoanden, toen de situatie nog snel wisselde, de af-